

Кельдинова Айман Бауржановнаның «8D02202 – Философия» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеялары» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АНДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Ұсынылып отырған диссертациялық зерттеу көрнекті қазақ ойшылы, діни философы, ағартушы әрі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларын тарихи-философиялық тұрғыдан талдауға арналған. Зерттеу жұмысында қазақ ойшылының дүниетанымы қалыптасуына негіз болған әлеуметтік және рухани алғышарттар, сондай-ақ XIX–XX ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамының рухани парадигмалары зерделенеді. Диссертацияда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасындағы іргелі философиялық сұрақтар – адам мәселесі, адамгершілік мәселелері, сонымен қатар Алланы адамның болмысы мен даму кеңістігі ретінде қарастыратын толғаныстар терең талданады. Зерттеуде сопылық пен Матуриди діни ілімінің Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымына ықпалына философиялық талдау жасалады, сондай-ақ ойшыл көзқарастарының жәдидшілдік бағытындағы ағартушылық идеялармен сабақтастығы қарастырылады. Сонымен қатар, диссертациялық жұмыста көрнекті қазақ ойшылының рухани мұрасы қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялану үдерістері және қазақ халқының ұлттық бірегейлігі мен мәдени кодын нығайту тұрғысынан зерделенеді.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі. Ұзақ уақыт бойы қоғамдық санада орныққан идеологиялық шектеулер, стереотиптер мен догмалар халықтың философиялық мұрасын жаңаша зерделеуге, оның өткені мен бүгінін қайта пайымдауға мүмкіндік бермей келді. Осындай рухани жаңғыру жағдайында көрнекті қазақ ойшылы, діни философы әрі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық мұрасы ерекше өзектілікке ие болады. Қазақ ойшылының діни философиясына деген тұрақты ғылыми қызығушылық тарихи әділеттілікті қалпына келтіру қажеттілігінен туындап отыр. Ұлы дала ойшылы адам болмысының мәні, өмірдің мағынасы және рухани жауапкершілік сияқты мәңгілік әрі өзекті философиялық мәселелерді терең пайымдай білді. Мәшһүр Жүсіптің идеялары өз заманының аясынан асып түсіп, қазіргі қазақстандық қоғам үшін құндылығын жоғалтқан жоқ, сонымен қатар әрбір жаңа буынның рухани ізденістерімен үндестік тауып келеді.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Қазақтың көрнекті діни ойшылы, ағартушысы әрі философы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасын ғылыми тұрғыдан алғаш бағалаған зерттеушілердің қатарында Жүсіпбек Аймауытовтың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Ол Мәшһүр Жүсіп шығармаларын жариялау ісіне бастамашылық жасап, ойшыл тұлғасын қазақтың философиялық-поэтикалық дәстүрінің көрнекті өкілі ретінде сипаттады. XX ғасырдың басында Смағұл Сәдуақасов Мәшһүр Жүсіпті ұлттық жазба мәдениеттің қалыптасуына үлкен үлес қосқан тұлға ретінде бағаласа, кейінгі кезеңдерде С. Мұқанов, Ә. Қоңыратбаев,

Ә. Жиреншин, Б. Кенжебаев, Ы. Дүйсенбаев, Д. Әбілев және басқа да зерттеушілер оның әдеби және ағартушылық қызметіне назар аударды.

Тәуелсіздік кезеңінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектері кеңінен жарияланып, ғылыми айналымға белсенді түрде ене бастады. 1990 жылы ойшылдың таңдамалы шығармаларының екі томдық жинағы жарық көрсе, 2003 жылдан бастап оның 20 томдық шығармалар жинағын баспадан шығару бойынша ауқымды жұмыстар жүзеге асырылды.

Диссертациялық зерттеудің нысаны – ұлттық мәдениет пен ой-санасын жаңа сатыға көтерген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының түйінді философиялық-діни идеяларын терең талдау, оның рухани мұрасының қазіргі қоғамдық трансформациялану үдерістері жағдайындағы маңызын айқындау.

Зерттеу пәні – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларының мазмұндық және теориялық негіздері, соның ішінде ойшылдың қазіргі заман шындығы аясындағы адам болмысы, адамгершілік пен рухани кемелдену туралы пайымдары болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық дүниетанымының қалыптасуы мен эволюциясын тарихи-философиялық контексте талдау, оның философиялық-діни идеяларының мәнін ашу және қазіргі қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы жағдайындағы маңызын айқындау.

Зерттеу мақсатынан туындайтын негізгі міндеттер:

- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық дүниетанымының қалыптасуы мен даму эволюциясын талдау;

- XIX–XX ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамының рухани-мәдени және дүниетанымдық парадигмаларын жүйелі талдау негізінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық көзқарастарының генезисін және қалыптасу кезеңдерін айқындау;

- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни философиясындағы адам мәселесіне философиялық талдау жүргізіп, оның адам мәні, ар-ождан, адамгершілік және рухани кемелдену туралы тұжырымдамаларының мазмұнын ашу;

- ойшыл дүниетанымындағы сопылық ілім мен матуридилік танымның орнын теориялық тұрғыда негіздеу;

- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларының қоғамның рухани-әлеуметтік дамуындағы рөлін адамгершілік, білім беру және діни сана қалыптастыру үдерістері контекстінде айқындау;

- қазақ қоғамындағы жәдидшілік ағартушылық қозғалысының мазмұнын зерттеп, оның Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының қалыптасуына ықпалын анықтау;

- қазіргі қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларының маңызын айқындау.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы:

- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық дүниетанымының ерекшелігін айқындайтын әлеуметтік және тұлғалық факторлар анықталды;

– XIX–XX ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамындағы отарлық трансформациялар, дәстүрлі әлеуметтік құрылымның ыдырауы және рухани-мәдени дағдарыс Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық дүниетанымының қалыптасуына шешуші ықпал еткені ғылыми тұрғыда дәлелденді. Сонымен қатар, оның мұрасын тек әдеби немесе фольклорлық құбылыс ретінде ғана емес, қазақ қоғамының мәдени-онтологиялық және экзистенциалдық жағдайының философиялық көрінісі ретінде қарастырудың қажеттілігі негізделді;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни философиясындағы адам мәселесі имандылық, сабырлылық, қанағат, әділеттілік секілді этикалық құндылықтар негізінде қалыптасқан іргелі ұстаным ретінде қарастырылды;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының негізінде сопылық ілім мен матуридилік таным қағидаттарының синтезі жатқандығы ғылыми тұрғыда негізделді. Оның еңбектеріндегі Құдай сипаттарын талдау нәтижесінде Алланың сегіз сипатын қамтитын тұтас жүйе, соның ішінде тәкуин (жарату) сипатының дербес көрінісі анықталды;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларының қоғамдық үйлесім мен өзара келісімнің негізі болып табылатын адамгершілік құндылықтарды қалыптастырушы фактор ретіндегі рөлі айқындалды;

– Жәдидшілік ағартушылық қозғалысының мәні қазақ қоғамындағы білім беру мен дүниетанымдық жаңғыру үдерістерімен өзара байланыста қарастырылып, оның ойшыл көзқарасының қалыптасуына ықпалы ғылыми негізде дәлелденді;

– Қазіргі қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы жағдайында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеялары тек мәдени мұра ретінде ғана емес, тұлғаның адамгершілік кемелденуі мен қоғамның моральдық тұтастығын қамтамасыз ететін құндылықтық бағдар ретінде өзектілігін сақтайтыны айшықталды.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңызы. Жұмыстың негізгі теориялық маңыздылығы – қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни мұрасын бүгінгі қоғамдық-гуманитарлық мәселелерді шешуге бағыттауында. Атап айтқанда, ойшыл мұрасын жас ұрпаққа рухани тәрбие берудің іргетасы ретінде қолданудың, сонымен бірге ұлттық бірегейлік пен халықтың мәдени кодын орнықтырудағы тиімді тетіктері анықталды. Зерттеуден алынған нәтижелерді академиялық ортада қолдану ұсынылады.

Диссертациялық жұмыстың әдіснамалық және теориялық негіздері. Диссертациялық жұмыстың теориялық негізі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық мұрасын бүгінгі ғылым талаптарына сай зерделеуге бағытталған. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектері, гуманитарлық саладағы соңғы жаңалықтар мен теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдар:

1. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымы ерекше тұлғалық парадигма. Оның ерекше феномен ретінде қалыптасуы мен дамуы шығыстық

және батыстық ғылыми әдіснамалардың, мәдениетаралық тұжырымдардың және қоғамдағы діни білімдер мен қазақ ойшылдарының ағартушылық идеяларының синтезделуімен сипатталады. Ойшылдың даралылығын қалыптастырған отбасылық тәрбиенің орны ерекше және қазақ қоғамында қалыптасқан ұлттық діл мен мәдени кодтың іштегі біртұтастануының нәтижесі екені анық.

2. Ұлы дала мәдениеті әртүрлі қиын тарихи кезеңдерді басынан өткерді. Әсіресе, қазақ даласының Патша үкіметі саясаттының қайшылықты сипатта үстемдік ете бастауы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының сыншыл дүниетанымының XIX–XX ғасырлар тоғысындағы бейнесін анықтады. Қазақ қоғамының әлеуметтік-рухани дамуы әлеуметтік қажеттілік екендігі ойшылдың шығармашылығында кеңінен көрсетіледі. Қоғамдағы негізгі трансформациялар мен дағдарыстық өзгерістер тек қана сыртқы факторлар ғана емес, сонымен қатар тұлғаның ішкі мәселелерімен астасып жататындығы айқындалады.

3. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни философиясының өзегін адам мәселесін басты құбылыс ретінде орталыққа алған гуманистік және этикалық ұстанымдар бірлігі құрайды. Тұлғаның адамгершілік кемелдену жолы қатып қалған догмалық траектория емес, оның сапасы мен даму векторы индивидтің өмірдегі жол таңдау қажеттілігімен астасып жатады.

4. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымында сопылық ілім мен матуридилік діни танымның философиялық үндестігі көрініс табады. Оның шығармашылық мұрасында Алланың сипаттары талданып, тұтастанған жүйе ретінде негізделеді. Ислам құндылықтарына ғылыми пайымдаулар жасау арқылы ерекше құбылыстар әлеміне терең бойлаған ойшыл өзінің тылсым әлем туралы ойларын барынша ғылым дүниесімен үйлесімдендіруге тырысады, қазақ зиялыларын осы бағытта өнімді жұмыс атқаруға шағырады.

5. Қазақ ойшылы М.Ж. Көпейұлы шығармаларында адам имандылығының тозуы мен рухани азғындауы туралы айтылады. Ақын-философ дағдарысты үдерістердің сырын оның ішкі қайшылықты табиғатынан іздейді. Ойшыл адам болмысының кейбір әлсіз қырлары туралы жазады. Қазақ халқының көптеген қасіретіне себеп болған әлеуметтік және рухани детерминанттар сипатталып, қоғамды өркендетудің орнына шектен тыс тоқмейілсу орын алып жататындығы айшықталады. Мәшһүр Жүсіптің пайымдауынша, жағымпаздық пен жалқаулық адамның өмірлік ұмтылыстарын жояды. Бұл тұрғыда оның ойлары ұлы Абайдың көзқарастарымен терең үндеседі.

6. Жәдидшілік ағартушылық қозғалыс Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымының қалыптасуына тікелей ықпал еткен құбылыстардың бірі екені белгілі және ол ойшылдың құндылықтар әлемінің негізгі интеллектуалдық қайнар көздердің бірі. Тарихтағы және қоғамдағы құндылықтар жүйесін сапалы игерген және келесі ұрпаққа мұра етіп қалдырған халық қана өзінің тарихына толыққанды субъект бола алатынына меңзейді. Қазақ қоғамының XX ғасырдың басында жағдаятын терең түсінген М.Ж. Көпейұлы көрсоқыр қарсылық көрсетіп, қырылудан гөрі

гуманитарлық белестегі жетістіктерге алға қояды. Ойшыл гуманизімінің сипаты этикалық ұстанымдармен көмкерілген.

7. Қазіргі қазақстандық қоғам рухани трансформация үдерісіне терең қажеттілік сезінуде. Бүгінгі құндылықтық өзгерістер динамикасында дала данасы өзектендірген этикалық категориялар терең философиялық мәнге ие болуда. Осыған байланысты көрнекті қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеялары өзінің жоғары өзектілігі мен маңыздылығын сақтап отыр.

Зерттеу жұмысының мақұлдануы мен жарияланымы. Зерттеу нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда жалпы саны 12 ғылыми еңбектер түрінде жарияланды. Атап айтқанда, олардың ішінде 1 мақала Скопус халықаралық деректер базасына енгізілген ғылыми журналда, 7 мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізіміне енген журналдарда және 4 ұжымдық монография түрінде жарық көрді.

Диссертацияның құрылымы. Жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертацияның жалпы көлемі – 154 бет.

Диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігімен қаржыландырылатын «Түркі-қазақ философиялық дәстүрі: қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялану үдерісіндегі негізгі идеялар мен басымдылықтары» гранттық ғылыми жобасы аясында орындалды (грант №АР26199931, 2025–2027 жж.).